

Προσκυνηματικές ἐκδρομές καὶ ἱερὲς ἀποδημίες

M.G. BARBOYNH

Ἱερὲς ἀποδημίες ὀνομάζονται τὰ ὀργανωμένα ταξίδια ὁμάδων προσκυνητῶν σὲ τόπους ὅπου ἔζησαν, ἔδρασαν ἢ ἐτάφησαν σπουδαῖες προσωπικότητες κάθε θρησκείας, ἢ θεωροῦνται ἱεροί, καθὼς συχνὰ ἀναφέρεται ἡ τέλεση σὲ αὐτοὺς θαυμάτων, καὶ εἰδικότερα θαυματουργικῶν θεραπειῶν¹. Ὅπως χαρακτηριστικὰ μάλιστα σημειώνει ὁ Παν. Σιμωτᾶς², ἡ τάση γιὰ ἱεραποδημίες σχετίζεται μὲ τὴν πίστη ὅτι στοὺς ἱεροὺς αὐτοὺς τόπους ἐκδηλώνεται πλούσια ἢ ἐπενέργεια τῆς Θείας Χάριτος, γι' αὐτὸ καὶ τὰ ταξίδια αὐτὰ θεωροῦνται ὡς ἐπιβεβλημένη ἐκπλήρωση ἱεροῦ καθήκοντος καὶ ἐκδήλωση σεβασμοῦ πρὸς κάποιον ἀναγνωρισμένο τόπο λατρείας.

Παρόμοιες λατρευτικὲς μορφὲς ὑπάρχουν σὲ πολλοὺς λαοὺς καὶ διαφορετικὲς θρησκείες, ὅπως στοὺς ἀρχαίους Πέρσες, τοὺς Ἑλλήνες καὶ τοὺς Ρωμαίους, ποὺ ἐπισκέπτονταν μαντεῖα καὶ ἱερά, στοὺς Ἰάπωνες, ἀλλὰ καὶ σὲ μουσουλμανικοὺς λαοὺς, οἱ ὅποιοι ἐπισκέπτονται προσκυνηματικὰ τὶς ἱερὲς πόλεις τοὺς Μέκκα καὶ Μεδίνα. Εἰδικότερα μάλιστα στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* ἀναφέρονται καὶ περιγράφονται διάφορες περιπτώσεις ἱερῶν ἀποδημιῶν (Ἄμωσ δ' 4, ε' 5. Γ' Βασιλειῶν ιβ' 26 κ.ἐξ.), μὲ κυριώτερο τὸ προσκύνημα στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὸν ἐκεῖ ναὸ τοῦ Σολομώντος (Ἔξοδος κγ' 17, λδ' 23. Δευτερονόμιον ιστ' 16-17), κατὰ τὶς ἐορτὲς τοῦ Πάσχα, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς Σκηνοπηγίας, δηλαδή τρεῖς φορές τὸ χρόνο³. Μάλιστα, οἱ ἱερὲς αὐτὲς ἀποδημίες, μὲ τὸ αὐστηρὰ καθορισμένο τυπικὸ τους, συνεχίζονταν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς *Καινῆς Διαθή-*

1. LESETRE H., «Pelerinages», σὺν F. Vigouroux (ἐκδ.), *Dictionnaire de la Bible* 5, σ. 24-26.

2. ΣΙΜΩΤΑ Π., «Ἀποδημῖαι, ἱεραὶ», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 2. Ἀθήναι 1963, σ. 1069-1071.

3. Βλ. σχετικὰ MACELWAIN TH., «A structural approach to the biblical psalms. The song of degrees as a yearend pilgrimage motif», *Temenos* 30 (1994), σ. 113-123.

κης, και σὲ αὐτὲς εἶχε πά-ρει μέρος και ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός (Λουκᾶς β' 41 κ.εξ. Ἰωάννης ζ' 2-4, ι' 22).

Οἱ ἱερὲς ἀποδημίες συνεχίστηκαν και κατὰ τὴν χριστιανικὴ περίοδο, ἥδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια, ὁπότε και ἀρχίζει ἡ διατύπωση τῶν πρῶτων ἀμφιβολῶν γύρω ἀπὸ τὴν πνευματικὴ και ἠθικὴ χρησιμότητά τους. Εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Γρηγόριος Νύσσης, μετὴν ἐπιστολὴ τοῦ «Περὶ τῶν ἀπίωντων εἰς Ἱεροσόλυμα»⁴ ἀποτρέπει τοὺς χριστιανοὺς νὰ συμμετέχουν σὲ ἱερὲς ἀποδημίες πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους, μετὴν ἐπιχείρημα ὅτι ἕνα τέτοιο ταξίδι δὲν συμβάλλει στὸ κεφαλαιῶδες ζήτημα τῆς σωτηρίας τους.

Ὡστόσο, τὸ προσκνηματικὸ ρεῦμα, στὸ διάβα τῶν αἰώνων, ὄχι μόνον δὲν ἀνακόπηκε, ἀλλὰ και ἐπεκτάθηκε⁵. Κοντὰ στὴν Παλαιστίνη, προσκνητὲς ἄρχισαν βαθμιαία νὰ προσελκύουν και ἄλλοι τόποι, ὅπως τὸ Σινὰ και ἡ Ρώμη⁶. Ἀλλὰ και νεώτερα προσκνημάτα, μετὰ ἀπὸ θαύματα ἢ θεῖες ἐπιφάνειες, προσελκύουν πλήθη προσκνητῶν, ὅπως συμβαίνει στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὴν Παναγία τῆς Λούρδης, μετὰ τὸ 1857⁷, και στὰ καθ' ἡμᾶς μετὴν Παναγία τῆς Τήνου⁸. Ἐπίσης, τόποι μαζικῶν προσκνημάτων ἀποτελοῦσαν και συνεχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τόποι ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, μετὴν τὸν τάφο τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυροβλήτη⁹, ἀλλὰ και ἡ Κέρκυρα, μετὴν τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, ἡ Ζάκυνθος, μετὴν τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Διονυσίου και ἡ Κεφαλληνία, μετὴν τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Γερασίμου¹⁰.

Στὸν ἑλληνικὸ παραδοσιακὸ πολιτισμὸ, ἡ ἔννοια και ἡ πρακτικὴ τῆς ἱερῆς ἀποδημίας σχετίζεται ἄμεσα μετὴν τοὺς Ἁγίους Τόπους και τὰ προσκνημάτα τους, τὰ συνδεδεμένα μετὴν ἐπίγεια ζωὴ και παρουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Μάλιστα, γιὰ τὶς ἱεραποδημίες αὐτὲς χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «χατζηλίκι», πὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ «hadjǰj», μετὴν τὸ ὁποῖο προσδιορίζεται τὸ προσκύ-

4. PG 46, στ. 1009-1116.

5. RUST D.- LACHENMANN W., «Wallfahrt und Wallfahrtsorte», RGG 5 (β' ἔκδ.), σ. 1753-1758.

6. ΣΙΜΩΤΑ Π., ὀ.π., στ. 1071.

7. ΣΙΜΩΤΑ Π., ὀ.π., στ. 1071.

8. Πρὸβλ. ΣΕΡΑΪΔΑΡΗ Κ., «Μεγάλῃ ἢ Χάρῃ τῆς». Λατρευτικὲς πρακτικὲς και ἰδεολογικὲς συγκρούσεις στὶς Κυκλάδες. Ἀθήνα 2007, ὅπου και ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

9. Βλ. VARVOUNIS M.G., «Demetrios Myrobletes», στὸ Joh. Irmscher (ἐπιμ.), *Lexikon der Byzantinistik* 2. Amsterdam 1999, ἔκδ. Ad. Hakkert, σ. 13.

10. ΣΙΜΩΤΑ Π., ὀ.π., στ. 1071.

νημα τῶν μουσουλμάνων στή Μέκκα¹¹. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ ὁ προσκυνητὴς τῶν Ἁγίων Τόπων ὀνομάζεται «χατζής»¹², προσδιορισμὸς ποὺ συχνὰ ἐνώνεται μὲ τὸ ἐπώνυμό του, καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο συνθετικὸ πολλῶν νεοελληνικῶν ἐπωνύμων¹³, δηλώνοντας ὅτι κάποιος ἢ κάποιοι ἀπὸ τοὺς προγόνους τοῦ φέροντος τὸ ἐπώνυμο ὑπῆρξαν προσκυνητὲς τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἀλλὰ καὶ οἱ μουσουλμάνοι τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐκτελοῦν τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἱεροῦ προσκυνηματός μὲ θρησκευτικὴ ἀκρίβεια¹⁴, συντελώντας ὥστε ἡ προσκυνηματικὴ παράδοση νὰ μένει ζωντανὴ μέχρι σήμερα, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς¹⁵.

Ἀπὸ τίς περιγραφές ποὺ διαθέτουμε, γνωρίζουμε ὅτι παλαιότερα οἱ χριστιανοὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ κορμοῦ, τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετέβαιναν συστηματικὰ καὶ ὁμαδικὰ γιὰ προσκύνημα στὴν Παλαιστίνη, ὥστε νὰ πάρουν τὸν πολυπόθητο τίτλο τοῦ «προσκυνητῆ»¹⁶. Ἐφευγαν ὁμαδικὰ καὶ πανηγυρικὰ ἀπὸ τίς πατρίδες τοὺς τὸ φθινόπωρο, ἔφταναν στοὺς ἁγίους Τόπους καὶ ἐόρταζαν ἐκεῖ τὰ Χριστούγεννα, τίς ὑπόλοιπες ἑορτὲς τοῦ Δωδεκαημέρου, ἔμεναν κατὰ τὴν Σαρακοστή, κατὰ τὸ Πάσχα καὶ τὴν πασχάλια περίοδο, καὶ ἔφευγαν ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη μετὰ τὴν Πεντηκοστή, ἐπιστρέφοντας στὶς πατρίδες τους, μὲ πολλὰ φυλακτὰ, δῶρα καὶ ἀναμνηστικὰ τοῦ προσκυνηματός τους¹⁷. Μάλιστα, στὰ χωριὰ τοὺς ἔβρισκαν πανηγυρικὴ θρησκευτικὴ καὶ ἐπίσημη ὑποδοχὴ, κάτι ποὺ ὑποδείκνυε τὴ νέα ἐξέχουσα θέση ποὺ λάμβαναν στὴν τοπικὴ κοινωνία¹⁸.

11. Βλ. σχετικὰ «Hadjj», *The Encyclopaedia of Islam* 3. Leiden-London 1986 (γ' ἔκδ.), σ. 31-38.

12. Πρβλ. TRESSE R., *Le Pelegrinage syrien aux villes saintes de l' Islam*. Paris 1937, σ. 12-13.

13. ΒΑΡΒΟΥΝΗ Μ.Γ., *Λαϊκὴ λατρεία καὶ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τῆς Σάμου*. Ἀθήνα 1992, σ. 145-147.

14. ΔΕΛΗΠΙΑΝΝΗ Β., «Τὸ χατζηλίκι στὰ Κουβούκλια τῆς Προύσσης», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 2 (1939), σ. 400-420. Δ. Λουκόπουλος-Δ. Πετρόπουλος, *Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων*. Ἀθήνα 1949, σ. 52-57.

15. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ. - ΑΝΔΡΕΑΔΗ ΕΡΜ., *Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ στὴν περιφέρεια Ἀκσεράι-Γκέλβερι*. Ἀθήνα 1971, σ. 113-117.

16. Πρβλ. ELLENBERGER H., «Releve des Pelegrinages du Departement de la Vienne», *Nouvelle Revue des Traditions Populaires* 2 (1950), σ. 331-335.

17. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Β., «Οἱ χατζήδαινες τῆς Πέρθης», *Λαογραφία* 33 (1985), σ. 129-154.

18. ΑΚΟΓΛΟΥ Ξ., *Ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Πόντου. Λαογραφικὰ Κοτυώρων*. Ἀθήνα 1939, σ. 218-222, μὲ ἀνάλογες περιγραφές.

Ἄλλα καὶ στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ καὶ ἀμερικανικὸ χῶρο ὑπάρχει μεγάλη καὶ ἐνδιαφέρουσα βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἐκάστοτε ἱερὲς ἀποδημίες κάθε τόπου καὶ κάθε λαοῦ. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω τὸν συλλογικὸ τόμο ποὺ ἐπιμελήθηκαν τὸ 1995 οἱ Wolfgang Brückner καὶ Wolfgang Scheider γιὰ τὰ προσκυνήματα τῶν γερμανόφωνων λαῶν¹⁹ καὶ τὸν τόμο τῶν Paolo Caucci von Saucken καὶ Marcus Wurmlī, πάλι τὸ 1995, γιὰ τὸ προσκυνήμα τῆς Compostela²⁰. Ἰδιαίτερα μάλιστα τὸ προσκυνήμα τῆς Compostela ἀποτελεῖ πανευρωπαϊκὸ θρησκευτικὸ ζήτημα²¹, ποὺ συσπειρώνει καὶ ἐνώνει, μὲ θρησκευτικὰ πάντοτε κριτήρια, διαφορετικούς λαούς, συμβάλλοντας στὴν ἐνοποίηση τῶν θρησκευτικῶν τοῦς πρακτικῶν καὶ παραδόσεων.

Οὐσιαστικά, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Vitezslav Stajnochr, οἱ ἱερὲς ἀποδημίες ἀποτελοῦν οὐσιαστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας σὲ ὑπερεθνικὸ ἐπίπεδο²², καθὼς φέρνουν σὲ ἐπαφὴ διαφορετικούς λαούς, ποὺ εἶναι βεβαίως φορεῖς πολλῶν καὶ διαφορετικῶν λαϊκῶν λατρευτικῶν παραδόσεων. Ἔτσι, ἡ πρακτικὴ τῆς ἱερῆς ἀποδημίας συμβάλλει στὸν σχηματισμὸ μιᾶς κοινότητος πιστῶν²³, ποὺ μοιράζονται παρόμοια πιστεῦμα καὶ ἀσπάζονται τὶς ἴδιες βασικὲς ἀρχὲς πίστεως. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες καὶ σὲ σύγχρονα ἀκόμη προσκυνήματα παρατηρεῖται ἡ ἐπιβίωση μεσαιωνικῶν λατρευτικῶν καὶ προσκυνηματικῶν πρακτικῶν²⁴, κάτι ποὺ φανερώνει τὴν συνέχιση νοοτροπιῶν καὶ ἀντιλήψεων διὰ μέσου τῶν αἰῶνων.

19. BRUCKNER W.- SCHEIDER W. (ἔκδ.), *Wallfahrt im Bistum Würzburg. Kult- und Andachtsstätten in Unterfranken*. Würzburg 1995, σελ. 272.

20. CAUCCI P. VON SAUCKEN-WURMLI M. (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Ausburg 1995, σελ. 391.

21. GAI L., «Der italienische Jakobsweg», στὸ P. Caucci von Saucken-M. Wurmlī (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Ausburg 1995, σελ. 275-296. Βλ. ἐπίσης τὶς κατατοπιστικὲς μελέτες τοῦ ἴδιου τόμου, γραμμένες ἀπὸ τοὺς Klaus Herbers (σ. 297-332), Christian Krotzl (σ. 361-368), Derek Lomax (σ. 349-360), Fer. Lopez Alsina (σ. 57-74), Ser. Moralejo (σ. 75-90), R. Plotz (σ. 17-36) καὶ Carlos Villanueva (σ. 149-168).

22. STAJNOCHR VIT., *Die wunderartige Maria. Mariendarstellung aus europäischen Wallfahrtsorten*. Sandl 1995, σ. 65-66.

23. STRENG P., «Die wechselvolle Geschichte eines bekannten Wallfahrtsortes», *Tiroler Volkskultur* 47 (1995), σ. 184-185.

24. OURSEL R., «Cluny und der Jakobsweg», στὸ P. Caucci von Saucken-M. Wurmlī (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Ausburg 1995, σελ. 120-121. Ἐπίσης βλ. van Herwaarden J., «Der mittelalterliche Jakobskult in der Niederlanden», στὸ P. Caucci von Saucken-M. Wurmlī (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Ausburg 1995, σελ. 338-340.

Στό σύγχρονο ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, ή πρακτική τών ιερών αποδημιών συνεχίζεται μέσω τών προσκυνηματικών έκδομών, οί όποίες διοργανώνονται συχνά από ένορίες και Μητροπόλεις, αλλά και από συλλόγους τών όποιών οί σκοποί άπτονται θρησκευτικών και πνευματικών ζητημάτων. Ούσιαστικά πρόκειται για ένα θέμα νεωτερικής λαογραφίας²⁵, τó όποιο δέν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί συστηματικά, παρά την σπουδαιότητα πού παρουσιάζει για την μελέτη τής σύγχρονης ελληνικής λαϊκής θρησκευτικής συμπεριφοράς. Μικρή συμβολή στο ζήτημα αυτό φιλοδοξεϊ να άποτελέσει ή σύντομη μελέτη πού άκολουθει, και ή όποία βεβαίως δέν έξαντλει τó θέμα. Άξίζει έδω να σημειωθεί ότι τó ύλικό τής μελέτης προέρχεται από έπιτόπια έρευνα σε ένορίες τής Άττικής, κατά τó διάστημα 2004-2007, με χρήση συνεντεύξεων στη βάση ειδικών έρωτηματολογίων, όπως συχνά ύποδεικνύεται και από την σχετική ξένη βιβλιογραφία γύρω από τις σύγχρονες ιερές άποδημίες²⁶.

Πρέπει από την άρχή να σημειώσουμε ότι ή άλλαγή στους τρόπους και τις συνθήκες μετακίνησης τών προσκυνητών, πού προσδιορίζεται από την σύγχρονη μας τεχνολογία, έχει άλλάξει τόσο την ούσία, όσο και την συχνότητα τών προσκυνημάτων. Ό ίδιος πιστός μπορεϊ πλέον να πραγματοποιει περισσότερες τής μιās προσκυνηματικές έκδρομές τó χρόνο, σε κοντινούς ή μακρινούς προορισμούς²⁷. Όπως εύστοχα παρατηρεϊ ή Claudine Fabre-Vassa²⁸ τó πέραςμα από την ιερή άποδημία στην προσκυνηματική έκδρομή επέδρασε τόσο πάνω στην συχνότητα, όσο και σε μία προϊούσα τάση άποίερωποίησης, ή όποία παρατηρεϊται έκδηλη στις σύγχρονές μας έκδρομές τών κάθε είδους προσκυνητών. Στις σύγχρονές μας προσκυνηματικές έκδρομές συνδυάζεται τó θρησκευτικό με τó ψυχαγωγικό στοιχείο, ή κατάνυξη με την ψυχαγωγία, και εύκο-

25. Για τόν όρισμό τού κλάδου αυτού τής έπιστήμης τής λαογραφίας βλ. Άλεξιάδη Μ. Αλ., *Νεωτερική Έλληνική Λαογραφία. Συναγωγή μελετών*. Άθήνα 2006, σ. 9.

26. Τά έρευνητικά πρωτόκολλα τού πρωτογενούς ύλικού έχουν κατατεθει στο «Λαογραφικό Άρχείο» τού Τμήματος Ιστορίας και Έθνολογίας τού Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνή), ώστε να πιστοποιείται όλόκληρη ή σχετική έρευνητική προσπάθεια. Γενικότερα, για την ούσία τού θέματος, βλ. BOHLMAN PH. V., «Pilgrimage, politics, and the musical remapping of the new Europe», *Ethnomusicology* 40:3 (1996), σ. 409-410. Brugger A., *Wallfahrtskapelle St. Wolfgang im Uechtland*. Lindenberg 1996, σ. 28.

27. HALLER R., *Einmal im Leben auf den Heiligen Berg*. Grafenau 1995, σ. 160-161.

28. FABRE-VASSA C., «Paraschiva-Vendredi. La sainte des femmes, des travaux, des jours», *Terrain* 24 (1995), σ. 62-64.

λη παρουσιάζεται η δυνατότητα επανάληψης του προσκυνήματος σε διαδοχικές επισκέψεις, κάτι που σε παλαιότερες εποχές ήταν μάλλον απαγορευτικό, λόγω των όρων και της επικινδυνότητας των μακρινών ταξιδιών²⁹.

Οι σύλλογοι, αλλά κυρίως οί κατά τόπους Μητροπόλεις, και κυριότατα οί ένορίες, αποτελούν τους φορείς που διοργανώνουν αυτά τὰ προσκυνήματα. Συνήθως, στη διάρκεια ένός ήμερολογιακού έτους διοργανώνονται μία μεγάλη έκδρομή, σε ένα μεγάλο προσκυνηματικό κέντρο του έξωτερικού, και πολλές μικρότερες ήμερήσιες ή διήμερες, σε προσκυνήματα του έσωτερικού, μονές και ναούς. Η πρακτική αυτή ακολουθείται και στο έξωτερικό, από κάθε είδους θρησκευτικές και έκκλησιαστικές οργανώσεις και συσσωματώσεις³⁰. Ο συνδυασμός μεγάλου και μικρών, παλαιού και νεωτεριικών προσκυνημάτων, συντελεί ώστε ό πιστός νά σχηματίσει πληρέστερη και πιό ολοκληρωμένη άποψη για την σύγχρονή του θρησκευτική κατάσταση, ώστε γνωρίζοντας νά συνδεθεί στενότερα με την πίστη τών πατέρων του³¹, αλλά και με την παράδοση που κάθε πίστη δημιουργεί και μεταφέρει, διαχρονικά, σε όσους την ασπάζονται³². Από την πλευρά αυτή, δέν είναι άσχετο τó γεγονός ότι συχνά τὰ καθιερωμένα προσκυνήματα και ή διαδικασία τούς περνούν και σε λαϊκές άφηγήσεις ή παραμύθια³³, δηλαδή στον έντεχνο λαϊκό λόγο τών λαών.

Στό πλαίσιο αυτό αναδεικνύονται ως προσκυνήματα και μικρότερης θρησκευτικής σημασίας μονές ή προσκυνήματα, που συνδυάζουν ώστόσο τó φυσικό περιβάλλον, τις εύκολιες αλλά και τούς όδικούς-έκδρομικούς συνδυασμούς, ώστε νά αποτελούν τμήματα συγχρόνων προσκυνημάτων. Έτσι, σε ένα ήμερήσιο ή άπογευματινό περίπατο συνήθως συνδυάζονται περισσότερά του ένός μοναστήρια ή προσκυνήματα τής ίδιας περιοχής, ώστε τó πρόγραμμα τής έκδρομής νά έμφανίζεται πλούσιο και έλκυστικό. Τό φαινόμενο αυτό παρατη-

29. FAHRNICH H., «Alter Herrgott. Zur Geschichte einer Waldkapelle», *Die Oderpfalz* 84:3 (1996), σ. 161-164.

30. BLUMAUER-MONTENAVE L., *Gaste des Wallfahrtortes Mariazell. Eine Dokumentation*. Wien 1996, σ. 201-202.

31. GABOR I., «Die Wallfahrtskapelle zum Hl. Blut in Schwenningen», *Wurtembergisch Franken* 80 (1996), σ. 172-173.

32. GROBER R., «Maria Hilf, ein deutsches Wallfahrtsbild in Sudtirol», *Der Schlern* 70 (1996), σ. 259-268.

33. PLOTZ R., «Jakobspilger», *Enzyklopadie des Märchens* 7. Berlin 1993, στ. 459-467.

ρεΐται και σὲ ἄλλους λαούς, ὅπως στοὺς Οὐγγρους³⁴ καὶ στοὺς Κροάτες³⁵, καθὼς προσδιορίζει τοὺς σύγχρονους μας στόχους τῶν προσκυνηματικῶν ἐκδρομῶν ποὺ διοργανώνονται μὲ τὸν τρόπο ποὺ παραπάνω περιγράφηκε. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ἡ Dominik Wunderlin³⁶, ἡ ἐπικέντρωση σὲ μικρὰ –ἀκόμη καὶ σὲ ἀσήμαντα προσκυνήματα– ἐμπλουτίζει βεβαίως τὸ περιεχόμενο τῆς ἱερῆς ἀποδημίας, ταυτοχρόνως ὅμως συμβάλλει στὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ συγκλονιστικὸ θρησκευτικὸ βίωμα ποὺ συνεπαγόταν παλαιότερα τὸ προσκυνήμα στοὺς ἱεροὺς τόπους κάθε θρησκείας, καὶ προκειμένου γιὰ τὸν χριστιανισμό, στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ στὸν Πανάγιο Τάφο³⁷.

Τὸ ὄλο ζήτημα σχετίζεται καὶ μὲ τὴν ὀλοένα αὐξανόμενη λατρευτικὴ τιμὴ νεομαρτύρων καὶ νεοφανῶν ἁγίων, στὴ σύγχρονή μας ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ κώχη. Προσκυνήματα ὅπως τῶν ἁγίων Ραφαήλ, Εἰρήνης καὶ Νικολάου στὴ Λέσβο, ἢ ὅπως τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ στὴ Νέα Μάκρη τῆς Ἀττικῆς, προσελκύουν ὄλο καὶ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν μικρῶν αὐτῶν προσκυνηματικῶν ἐκδρομῶν. Ὁ Paul Werner ἔχει ἐπισημάνει ὅτι ἡ στροφὴ τοῦ λαοῦ σὲ νέα προσκυνήματα εἶναι εὐθέως ἀνάλογη τῆς ὑπάρχουσας, γιὰ τὸ καθένα, λαϊκῆς θαυματουργικῆς παράδοσης³⁸. Πράγματι, ὅσα πιὸ πολλὰ θαύματα ἀναφέρονται γιὰ ἓνα προσκυνήμα, τόσο περισσότερος εἶναι ὁ κόσμος ποὺ τὸ ἐπισκέπτεται, ἐπιζητώντας τὴν θαυματουργικὴ παρέμβαση τῆς Θείας Χάριτος. Ἡ ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὴν θαυματουργικὴ παράδοση καὶ στὴν συχνότητα τῶν ἐπισκέψεων ἢ τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴ σχετικὴ λαογραφικὴ βιβλιογραφία. Ἔτσι, ὁ Paul Mai³⁹, μελετώντας τὰ ἀντίστοιχα γερμανικὰ προσκυνήματα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐπισημαίνει ὅτι ἡ προσδοκία τῆς θαυματουργικῆς παρέμβασης

34. BARNA G., «Mariazell und Ungarn. Die Verehrung der Magna Domina Hungarorum», στὸν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 281-294.

35. RAIMANN ST., *Das Wallfahrtswesen der burgenlandischen Kroaten. Dargestellt am Beispiel der Wallfahrtsorte Mariazell, Loretto und Eisenstadt-Oberberg*. Grosspetersdorf 1996, σ. 91-94.

36. WUNDERLIN D., «Zeugen zugerischer Wallfahrtsfrommigkeit», *Zuger Neujahrsblatt* 4 (1996), σ. 44-51.

37. WOLLMANN ST., «Wallfahrten in der Oberlausitz», *Oberlausitzer Hausbuch* 7 (1995-1996), σ. 120-123.

38. WERNER P., «Der altbayerische Herrgott St. Leonhard in Inchenhofen», *Charivari* 22:10 (1996), σ. 107-111.

39. MAI P., «Die Entwicklung der Hedwigwallfahrten in Deutschland nach 1945», στὸν τόμο *Das Bild der heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit*. München 1996, σ. 252.

στην καθημερινότητα αποτελεί τὸν βασικότερο λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ σύγχρονου ρεύματος προσκυνηματικῶν ἐκδρομῶν, ἐνῶ ὁ Bernhard Reismann⁴⁰, μελετώντας διαχρονικὰ τὸ ζήτημα, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνάλογα ἦταν πάντοτε τὰ βαθύτερα κίνητρα τοῦ λαοῦ ποὺ συμμετεῖχε στὶς ἱερὲς ἀποδημίες, καθὼς εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸν λαὸ ἡ λατρευτικὴ τιμὴ ἑνὸς ἁγίου, ἑνὸς εἰκονίσματος ἢ ὀρισμένων ἁγίων λειψάνων συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ὑπάρχουσα γιὰ αὐτὰ παράδοση θαυματουργίας, ἀφοῦ ὅπου ἡ παράδοση αὐτὴ ἀπουσιάζει, δὲν ὑπάρχει παγιωμένη καὶ συνεχῆς ἀνάλογη λαϊκὴ λατρεία⁴¹.

Τὰ σύγχρονά μας προσκυνήματα, τὶς περισσότερες φορὲς οὐσιαστικὰ διοργανώνονται ἀπὸ τουριστικὰ γραφεῖα, στὰ ὁποῖα οἱ ἐκάστοτε ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἀναθέτουν τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ⁴². Αὐτὸ ἔχει ἄμεσες συνέπειες πάνω στὴν οὐσία καὶ τὴν δομὴ τοῦ προσκυνήματος, καὶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ διαφοροποιητικὸ παράγοντα ἀνάμεσα στὰ παλαιότερα καὶ στὰ σύγχρονα προσκυνήματα⁴³. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ βρίσκεται στὸ ὅτι τὰ προσκυνηματικὰ ταξίδια διοργανώνονται πλέον ὡς ἐκδρομὲς, καὶ αὐτὸ μειώνει τὴν κατάνυξη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἀφοσιώσεως ποὺ ὑπῆρχε παλαιότερα⁴⁴. Γιὰ παράδειγμα, ὄλο καὶ σπανιότερα οἱ προσκυνητὲς διαμένουν στὰ ὁμαδικὰ καταλύματα ποὺ συνήθως διαθέτουν τὰ προσκυνηματικὰ κέντρα –ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οἱ μονὲς ἁγίου Ραφαήλ στὴν Μυτιλήνη ἢ Σινᾶ καὶ ἡ Μεγαλόχαρη τῆς Τήνου– προτιμώντας τὶς ἀνέσεις ξενοδοχείων, ἢ παραμονὴ στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνεται στὴν τιμὴ τῆς ὄλης ἐκδρομῆς. Μὲ αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ καὶ ἡ Emanuela Renzetti⁴⁵, μειώνεται ἡ συνεχῆς ψυχολογικὴ ἐπικέν-

40. REISMANN B. A., «Der Mittelpunkt aller Herrlichkeit auf Erden. Mariazell und die Zeller Wallfahrt in Reisebeschreibungen des 19. Jahrhunderts», στὸν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 215.

41. KERENYI K.- RUCHAT A. (ἔκδ.), *La Madonna ungherese di Verdasio. Paesaggi dello spirito e paesaggio del anima*. Locarno, σ. 43.

42. POST P., «The modern pilgrim. A study of contemporary pilgrims accounts», *Ethnologia Europaea* 24 (1994), σ. 85-100.

43. OROSZ G., «Pilger, singende Wandlerbettler im altrussischen Staat», *Acta Ethnographica* 39:3-4 (1994), σ. 389. Ἐπίσης βλ. Maria Frauenknecht, «Gott und Unser Lieben Frau zu Ehren. Wallfahrten, Votivtafeln, Votivgaben», *Der Weinberg* 7-8 (1994), σ. 57-58.

44. Diaz y Diaz M., «Die Liber Sancti Jacobi», στὸ P. Caucci von Saucken-M. Wurml (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Augsburg 1995, σ. 44.

45. RENZETTI E., *Un cammino di devozione. Il pellegrinaggio a Sabiona del 1994*. San Martin de Tor 1995, σ. 25-27.

τρωση τοῦ προσκυνητῆ στήν οὐσία τῆς ἱερῆς ἀποδημίας πού ἐπιχειρεῖ, καί εἰσάγεται στοῦ ταξίδι τοῦ ὁ ψυχαγωγικός παράγοντας, πού οὐσιαστικά αὐξάνει τίς ἀνέσεις, ἀλλά ταυτοχρόνως μειώνει τήν πνευματικότητα τοῦ προσκυνήματος.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές ἔχουν παρατηρηθεῖ, ἀπό τή σχετική βιβλιογραφία, καί γιά ἀνάλογα θρησκευτικά προσκυνήματα ἄλλων λαῶν. Ὁ Ludwig Baumann⁴⁶ ἐπισημαίνει ὅτι στήν ἀνατρεπόμενη ἀναλογία μεταξύ κατάνυξης καί ψυχαγωγίας μπορεῖ κανεὶς εὐκόλα νά δεῖ τήν ἐξέλιξη μεταξύ παράδοσης καί νεωτερικότητα, μεταξύ ἱερότητας καί ἐκκοσμίκευσης, ὅπως αὐτή παρατηρεῖται γενικότερα στήν λαϊκή λατρεία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν⁴⁷. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, οἱ ἀλλαγές στήν ἐσώτατη οὐσία τοῦ προσκυνήματος, ὅπως παραπάνω διαπιστώθηκαν, ἔχουν εὐρύτερη σημασία γιά τήν μελέτη τῆς σύγχρονης λαϊκῆς θρησκευτικότητας, πού τείνει νά ἀποκολληθεῖ ἀπό τόν μυστικισμό, στρεφόμενη περισσότερο σέ ἐξωτερικές ἐκδηλώσεις καί σέ ἐνέργειες μέ σαφές κοινωνικό περιεχόμενο⁴⁸. Πρόκειται γιά τὰ φαινόμενα τῆς ἐκκοσμίκευσης καί τῆς ἀποϊεροποίησης, πού ὄλο καί περισσότερο παρατηροῦνται σέ λαϊκές λατρευτικές ἐκδηλώσεις διαφόρων λαῶν⁴⁹, ἐπισημαίνοντας ὅτι ζοῦμε σέ μία ἐποχή μετάβασης, κατὰ τήν ὁποία διάφοροι μετασχηματισμοὶ τείνουν νά διαφοροποιήσουν τὰ παλαιὰ σχήματα, ἐξελίσσοντάς τὰ πρὸς νέες μορφές λαϊκῆς θρησκευτικῆς συλλογικότητας.

Ὡστόσο, ὁ βαθμὸς συμμετοχῆς καί ἀποδοχῆς τῶν νέων αὐτῶν τάσεων δὲν εἶναι ἴδιος σέ ὅλους τοὺς λαοὺς. Γιά τοὺς Ἕλληνες, πού διατηροῦν στενὴ καί καθημερινὴ σχέση μέ τήν ὀρθοδοξία, τήν παράδοση καί τήν Ἐκκλησία, δὲν ἰσχύει ἡ πλήρης ἀποδιάθρωση τῆς ἐσώτερης μυστικῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸ θεῖον, τήν ὁποία πολλοὶ μελετητὲς ἔχουν ἤδη διαπιστώσει γιά ἄλλους λαοὺς, μέ

46. BAUMANN L., «Das Gnadenbild von Weissregen», στὸν τόμο *Der Regen. Kultur und Natur am Fluss*. Amberg 1996, σ. 106.

47. BOCK R., «Die Wallfahrt zu Unserer Lieben Frau in der Aich bei Oberbernbach (Landkreis Aichach-Friedberg)», *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 12 (1996), σ. 171-172.

48. BOHLMAN P. V., «Wiederbelebung der Wallfahrt und die Modernisierung der Volksfrömmigkeit», στὸν τόμο *Auf dem Weg zur Wallfahrt. Musikalische Kolportage an den Grenzen zur Volksfrömmigkeit* 1 (1996), σ. 3-10.

49. RAGALLER S., *Die Holzkirchener Kerzenwallfahrt nach Bogenberg*. Holzkirchen 1995, σ. 139-141.

τὸν τρόπο πὸν αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Thomas Finkenstaedt⁵⁰, τὸν Helmut Schnizer⁵¹ καὶ τὸν Reinhard Tenberg⁵². Ἀπὸ τὴν ἔρευνα πὸν ἔγινε, καὶ μάλιστα σὲ ἔνορίες τοῦ ἀστικοῦ χώρου, ὅπου εἶναι φυσικὸ νὰ παρατηρεῖται μία διαφοροποίηση ἐπὶ τὸ νεωτερικότερον, κατὰ τίς γενικότερες συνθήκες τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος ὅπου ἀσκεῖται τὸ ἔνοριακὸ καὶ πνευματικὸ ἔργο, προκύπτει ὅτι ὁ κυριότερος στόχος ὅσων συμμετέχουν σὲ παρόμοιες προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς εἶναι τὸ ἴδιο τὸ θρησκευτικὸ προσκύνημα, ἢ πρόσκτηση δηλαδὴ θρησκευτικῶν καὶ πνευματικῶν ἐμπειριῶν, καὶ ὄχι ἡ ψυχαγωγία ἢ τὸ ταξίδι. Ὁ Ἕλληνας ὀρθόδοξος χριστιανὸς συμμετέχει σὲ προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς πρωτίστως γιὰ νὰ λάβει τὴν εὐλογία τῶν ἱερῶν τόπων πὸν ἐπισκέπτεται, καὶ τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων πὸν θὰ προσκυνήσει, καὶ ὄχι μὲ σκοπὸ τὴν γνωριμία τοῦ τόπου ἢ τὴν ἀπόκτηση γενικότερα νέων ἐμπειριῶν, ὅπως συμβαίνει σὲ ὀρισμένους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς⁵³.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι σπουδαία καὶ γιὰ τὴν γενικότερη θέση τῆς ὀρθοδοξίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, ἢ ὅποια εἶναι πολὺ κυριαρχικότερη ἀπ' ὅτι ἡ παρουσία τῆς θρησκείας στὴν καθημερινότητα τοῦ μέσου Εὐρωπαίου⁵⁴ ἢ τοῦ μέσου Βορειοαμερικανοῦ⁵⁵, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε δυὸ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, οἱ σύγχρονες προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς τῶν Ἑλλήνων κρατοῦν πολλὰ ἀπὸ τὴν οὐσία καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν παλαιότε-

50. FINKENSTAEDT TH., «Die Verehrung des Wiesheilands in Speinshart», στέν τόμο *Achtundertfunzig Jahre Pramonstratenserabtei Speinshart*. Pressath 1995, σ. 179-188. Πρβλ. Ὁ ἴδιος, «Wies-Bibliographie», στέν τόμο *Der Welf. Jahrbuch des Historischen Vereins Schongau. Stadt und Land* (1993), σ. 75-88, ὅπου ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμη βιβλιογραφικὴ συναγωγή.

51. SCHNIZER H., «Wallfahrt und Kirchenrecht», στέν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 185.

52. TENBERG R., «Kreuzzuge», *Enzyklopadie des Märchens* 8. Berlin 1996, σ. 413-419.

53. GABRIEL R., «Viele Wege führen nach Mariazell. Aspekte zum Thema Wallfahrt heute», στέν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 273-280.

54. EBERHART H., «Magna Mater Austriae. Zur Wallfahrtsgegeschichte von Mariazell von der Grundung bis in das 19. Jahrhunderts», στέν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 23-24.

55. HERSCHE P., «Devotion, Volksbrauch oder Massenprotest ? Ein Literaturbericht aus sozialhistorischer Sicht. Wallfahrt», στέν τόμο *Das achtzehnte Jahrhundert in Osterreich*. Wien 1994, σ. 22. Ἐπίσης βλ. PINTON S., «A propos de deux pelegrinages dans la Creuse», *Archives de Sciences Sociales des Religions* 39/85 (1994), σ. 15-16.

ρων έλληνικῶν ιερῶν ἀποδημιῶν, ἰδίως ὅταν γίνονται πρὸς πανάρχαια καὶ μοναδικὰ θρησκευτικὰ προσκυνήματα, ὅπως αὐτὰ τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ τοῦ Παναγίου Τάφου, πού ἀσκοῦν πάντοτε μιὰ δυνατὴ καὶ ἰδιότυπη συγκίνηση στὴν ψυχὴ τῶν πιστῶν. Συνεχίζει, λοιπόν, νὰ ὑπάρχει στους Ἑλληνας ἡ ἰδέα καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς «προσκυνηματικῆς θεωρίας», ἡ ὁποία προσδιόριζε τὶς παλαιότερες ἱερὲς ἀποδημίες, καὶ τὶς διαφοροποιῶσε ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ ἢ τὰ ἄλλα ταξίδια, μιὰ ἰδέα πού μόνο ἐν μέρει, καὶ κατὰ περιπτώσεις, διατηρεῖται σὲ ἄλλους λαούς⁵⁶.

Μένει ἀκόμη νὰ διερευνηθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἱερὲς ἀποδημίες, στὶς προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς καὶ στὸ ρεῦμα τοῦ λεγόμενου «θρησκευτικοῦ τουρισμοῦ», πού ὀλοένα ἀυξάνεται, ὄχι μόνον διεθνῶς⁵⁷, ἀλλὰ καὶ στὸν τόπο μας καὶ στὸν λαό μας. Ἡ ἔννοια τοῦ «θρησκευτικοῦ τουρισμοῦ» ἐμπεριέχει τὴν πραγματικότητά τῶν ὀργανωμένων αὐτῶν προσκυνηματικῶν ἐκδρομῶν, καὶ δὲν εἶναι ἀρνητικὴ, καθὼς δὲν ὑποδηλώνει μείωση τῆς κατάνυξης ἔναντι τοῦ κοσμικοῦ σκέλους κάθε ταξιδιοῦ⁵⁸. Ἡ ρύθμιση τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ ἐσωτερικῶν διεργασιῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων, μεταξὺ ἐκδρομικῆς ἀναψυχῆς καὶ θρησκευτικῆς τελετουργίας, ἔγκειται τόσο στους διοργανωτὲς, ὅσο καὶ στους συμμετέχοντες κάθε ἐκδρομῆς. Ἐκεῖνο πού οὐσιαστικά ὁ ὅρος αὐτὸς ὑποδηλώνει, εἶναι ἡ ἀνάγκη ὑπαρξῆς σχεδιασμοῦ ἐνώπιον ἐνὸς ρεύματος πού ὀλοένα καὶ ὀγκώνεται, ἡ ἀνάδειξη νέων προσκυνημάτων, πού γιὰ διάφορους λόγους ἔχουν μείνει στὴν ἀφάνεια ἢ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐντελῶς περιορισμένη τοπικὴ ἐμβέλεια, καὶ βεβαίως ἡ συστηματικὴ προσπάθεια διατήρησης τοῦ ἀμυγῶς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐκδρομῶν αὐτῶν⁵⁹. Ὑπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ «θρησκευτικὸ τουρισμό», λαμβανομένων ὑπόψιν τῶν

56. P. CAUCCI von Saucken, «Leben und Bedeutung der Pilgerfahrt nach Santiago», σὺν P. Caucci von Saucken-M. Wurmlī (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Augsburg 1995, σ. 109-111.

57. NICCOLI O.- BESOMI O.- CARUSO C., «Madonne di montagna. Note su apparizioni e santuari nelle vali alpine», σὺν τόμῳ *Cultura d elite e cultura popolare nell arco alpino fra Cinque e Seicento*. Basel 1995, σ. 95-119.

58. HALLER R., «Wallfahrten auf dem Goldenen Steig und seinen Zubringern», σὺν τόμῳ *Kultur-region Goldener Steig. Aufsätze zur Ausstellung*. München 1995, σ. 80-89.

59. HIRNSPERGER J., «Die Erhebung der Wallfahrtskirche Maria Plain zur Basilica Minor. Kirchenrechtliche Erwagungen», *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 135 (1995), σ. 160.

συνθηκῶν πού προαναφέρθηκαν καί οἱ ὅποῖες ὀδήγησαν στήν ἐξέλιξη τῶν ἱερῶν ἀποδημιῶν σέ προσκνηματικές ἐκδρομές, μέ τήν διατήρηση ὁμως τῶν πνευματικῶν καί τελετουργικῶν χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα ἀνέκαθεν προσδιορίζαν τίς ὀρθόδοξες ἱερές ἀποδημίες, στήν διαχρονική τους ἐξέλιξη καί παρουσία. Νομίζω μάλιστα ὅτι ὀρθότερη θά ἦταν ἡ χρήση τοῦ ὄρου «προσκνηματικός τουρισμός», ἐφόσον δέν εἶναι οἱ γενικότερες θρησκευτικές ἀνάγκες, ἀλλά οἱ συγκεκριμένες προσκνηματικές συνθήκες πού προσδιορίζουν τὸ φαινόμενο. Ἡ χρήση τοῦ ὄρου «προσκνηματικός» συγκεκριμενοποιεῖ τὸ ὅλο ζήτημα, καί τὸ συνδέει μέ τήν παλαιὰ παράδοση τῶν ἱερῶν ἀποδημιῶν καί τῶν προσκνημάτων, στοῦ πλαίσιο τῶν ὁποίων καί θά πρέπει νά ἐνταχθεῖ, ὥστε νά τὸ κατανοήσουμε καλλίτερα, καί νά τὸ ἀντιμετωπίσουμε στίς πραγματικές διαστάσεις του.

Ἄμεσα σχετιζόμενη μέ τίς προσκνηματικές ἐκδρομές εἶναι ἡ πραγματικότητα τῆς σύγχρονης λαϊκῆς θρησκευτικῆς τέχνης, πού βασίζεται στήν ὑπαρξη αὐτοῦ τοῦ ιδιότυπου «θρησκευτικοῦ τουρισμοῦ». Ἄς δοῦμε τὸ ὕλικό μας. Τὰ εἶδη στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε συνήθως προσδιορίζονται ὡς «εἶδη εὐλάβειας» καί πωλοῦνται ὡς «εὐλογίες», σέ μικρὰ καταστήματα, ἐγκατεστημένα μέσα στόν χῶρο τοῦ προσκνηματος, ὅποτε καί τὸ οἰκονομικὸ ὄφελος ἀνήκει στή μονή ἢ τὸ προσκνήμα, ἀλλά καί ἀπὸ ἰδιῶτες ἔξω ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο, ἰδίως σέ μεγάλα μοναστηριακά κέντρα· ἐδῶ ἀνήκουν τὰ ἀνάλογα πωλητήρια στίς αὐλές καί τοὺς προαύλιους χώρους τῶν μοναστηριῶν τῶν Μετεώρων, ἢ στήν Οὐρανούπολη καί στή Δάφνη, κατὰ τήν εἴσοδο τῶν πιστῶν στοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὅμως, καί μόνο ἡ πρακτικὴ τῆς πώλησης τὰ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τήν παλαιότερη μοναστηριακὴ πράξη τῆς «εὐλογίας», ἀφοῦ οἱ «εὐλογίες» προσφέρονται δωρεάν, ἐνῶ τὰ εἶδη τῆς σύγχρονης ἐκκλησιαστικῆς λαϊκῆς τέχνης συνιστοῦν ἐμπόρευμα, πού διακινεῖται κάτω ἀπὸ συγκεκριμένους οἰκονομικοὺς ὄρους πώλησης καί ἀγορᾶς.

Μία κατηγορία ἀντικειμένων εἶναι τὸ κάθε εἶδος ἔντυπο ὕλικό: βιογραφίες γερόντων καί συναξάρια ἀγίων, διηγήσεις θαυμάτων καί ὀδηγοὶ γιὰ τὸν ἐπισκέπτη, ψυχοφελήματα βιβλία καί ἔντυπώσεις ἄλλων προσκνητῶν, συνιστοῦν θέματα πού συχνὰ διακινοῦνται, μαζί μέ βιβλία ἢ φυλλάδια λαϊκῶν ἢ λαϊκότητροπων ποιητῶν, πού ἀποτελοῦν προϊόντα τῆς σύγχρονης μας ἔντυπης λαϊκῆς ποίησης, μέ θρησκευτικὸ καί ἔντονα συγκινησιακὸ περιεχόμενο. Κατόπιν ἔχουμε θρησκευτικὰ σύμβολα μέ ἰδιαίτερη φόρτιση καί σημασιολόγηση γιὰ τὸν πιστό: εἰκόνες, πού μέ φτηνά ἢ ἀκριβότερα μέσα ἀναπαράγουν τὴν κύρια ἢ τίς βασικές

θαυματουργές εικόνες τῆς μονῆς, γιὰ χάρη τῶν ὁποίων συχνά γίνεται καὶ ὄλο τὸ προσκύνημα. Κυριολεκτικῆ ἐδῶ ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ εἰκόνα εἶναι τὸ «σημαῖνον κέντρο» τῆς ἐκκλησίας⁶⁰, καὶ προεκτείνεται μάλιστα σὲ ὅλη τὴ συμβολικὴ καὶ τελετουργικὴ διαδικασίᾳ τῆς προέλευσης τοῦ πιστοῦ, ὁ ὁποῖος φεύγοντας θέλει νὰ πάρει μαζί του ἐνθῦμο⁶¹ τῆς προσκύνησης, προτιμώντας ἀντίγραφο, συμβολικὰ ἐνισχυμένο μὲ ὑπερφυσικὴ δύναμη, τῆς εἰκόνας γιὰ χάρη τῆς ὁποίας ἔγινε τὸ προσκύνημα.

Οὐσιαστικά, οἱ εἰκόνες αὐτές, χάριτες ἢ κολλημένες σὲ ξύλο, μὲ κορνίζες ποὺ φέρουν στοιχειώδη ξυλόγλυπτα ἢ χαράγματα μὲ θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ σὲ ποικιλία μορφῶν, καθαγιάζονται λόγῳ τῆς συμβολικῆς συμπύκνωσης τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καὶ τοὺς ὑπερφυσικοῦ πάνω τους, ὅπως τὴν πιστεύει καὶ τὴν προσλαμβάνει ὁ πιστός. Εἶναι ζωγραφισμένες, φωτογραφημένες ἢ μεταξοτυπίες, μὲ ἀσήμι ἢ τζάμι, σὲ κανονικὸ μέγεθος ἢ μικρογραφημένες, σὲ μορφὴ τριπύχου, διπτύχου ἢ φυλακτοῦ ποὺ παίρνει τὸν τύπο κονκάρδας, πλαστικοποιημένες εἰκόνες ἢ φυλαχτὰ γιὰ τὸ αὐτοκίνητο, ποὺ προσαρμόζονται μὲ μαγνήτες στὸ ἐσωτερικὸ του. Σὲ κάθε περίπτωσιν ὁμοίως, τὰ ἀντίγραφα αὐτά, ἀνεξαρτήτως ἀξίας ἢ ὕλικου κατασκευῆς, λειτουργοῦν ὡς μνημονικοὶ τόποι, καθὼς μεταφέρουν ἓνα ἰδεολογικὸ, συμβολικὸ καὶ μεταφυσικὸ φορτίο⁶², ποὺ γίνεται ἀμέσως κατανοητὴ καὶ μπορεῖ αὐτόματα νὰ ἀνακαλέσει μνήμες καὶ συναισθηματικὰς ἀντιδράσεις γιὰ τὸν πιστὸ θεατὴ ἢ ἀγοραστῆ.

Ἡ χρῆσις τέτοιων στοιχείων ἐπανασημασιοδοτεῖ καὶ ἀντικείμενα ἤδη γνωστά, χωρὶς ἀπαραίτητα θρησκευτικὴ σημασία ἢ ὑπόστασις· ἀναφέρομαι στὰ φυλακτὰ γιὰ ἀνθρώπους καὶ στὰ φυλακτὰ ἢ στολίδια γιὰ αὐτοκίνητα, ποὺ συνδυάζουν παλαιὰς μορφὰς νὲ νέες χρήσεις, καὶ ἀποτελοῦν σπουδαῖο μέρος τῶν εἰδῶν σύγχρονης λαϊκῆς θρησκευτικῆς τέχνης, τῶν ἄμεσα συνδεδεμένων μὲ τὸν προσκυνηματικὸ τουρισμό. Τὰ τρίγωνα φυλακτὰ, μὲ σταυροὺς καὶ χωρία ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, εἶναι γνωστὰ στὴ λαϊκὴ μας τέχνη. Ἡ εἴσοδος τοῦ αὐτοκινήτου στὴν καθημερινότητά μας ὀδήγησε, παραλλήλως, στὴ δημιουργία πολλῶν

60. DUNNINGER H. - BRUCKNER W. (ἐκδ.), *Wallfahrt und Bilderkult. Gesammelte Schriften*. Würzburg 1995, σ. 474-475.

61. LUTZ W., «Die staatliche und kirchliche Untersuchung einer gesetzeswidrigen Wallfahrt von Limburg zur Beselicher Kapelle am 14. September 1845», *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 46 (1994), σ. 155.

62. PETITINI A., «Leonhardsverehrung und Wallfahrt in Inchenhofen», *Augsburger Volkskundliche Nachrichten* 2:1 (1995), σ. 15-23.

στολιδιών του⁶³, τὰ ὅποια κάποτε ἀποτελοῦν προϊόντα σύγχρονης λαϊκῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, καθὼς ὁ ἄστος μεταφέρει στὸ νέο δημοφιλὲς μέσο διακοσμητικὰ σχήματα, ἀπόψεις καὶ ἀντιλήψεις πού σχετίζονταν μὲ παλαιότερα, καὶ ὅπωςδήποτε παραδοσιακότερα, μεταφορικὰ μέσα. Τὸ αὐτοκίνητο στολίζεται μὲ σκοπὸ τόσο τὴ διακόσμηση, ὅσο καὶ τὴν προφύλαξη ἀπὸ τὴ βασκανία, ὥστε τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἐπιβαίνοντες νὰ διαφυλαχθοῦν ὑπερφυσικὰ ἀπὸ διάφορους ἔλλοχεύοντες κινδύνους.

Σταυροὶ πλεχτοί, μὲ χάντρες, ματόχαντρα ἢ φοῦντες, μεταλλικοὶ σταυροὶ καὶ εἰκονίδια, αὐτοκόλλητες ἢ μὲ μαγνήτη εἰκόνες ἐντάσσονται στὴ σύγχρονη αὐτὴ διακόσμηση τῶν αὐτοκινήτων. Ἡ ἐφέστια εἰκόνα ἢ τὸ κύριο λατρευτικὸ παλλάδιο κάθε μονῆς ἢ προσκυνήματος μπαίνει σὲ περιφανὲς σημεῖο τοῦ ἀντικειμένου, ὥστε νὰ σχηματίζεται στὸν πιστὸ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ εὐλογία καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ του δύναμη μεταδίδεται στὸν ἴδιο καὶ στὸ αὐτοκίνητό του. Ἡ συγκεκριμένη, κάθε φορά, εἰκόνα σχετίζεται μὲ τὴν ἀναγωγή ἀπὸ τὸ «κοινὸ-ἐμπορευματικὸ» στὸ «μοναδικὸ – μὴ ἐμπορευματικὸ» ἀντικείμενο, συχνῆ στὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ τέχνη⁶⁴. Τὸ κοινὸ φυλαχτὸ γίνεται ἰδιαίτερο μὲ τὴν ἀναπαράσταση τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη δύναμη μὲ τὴν ἀναγωγή σὲ αὐτὴν, ἀποκτᾶ μοναδικότητα καὶ φορτίζεται συμβολικά, συνδέει πιὸ πολὺ τὸν πιστὸ μὲ τὸ συγκεκριμένο προσκύνημα, σὲ μιὰ περίπτωση οὐσιαστικῆς ἐξαιτομίκευσης τῆς τελετουργικῆς αὐτῆς σχέσης, ἡ ὁποία προεκτείνεται στὸ χρόνο μὲσω τοῦ λαϊκοῦ θρησκευτικοῦ καλλιτεχνήματος.

Ἡ τάση αὐτὴ τῆς προέκτασης τοῦ ἱεροῦ στὸ καθημερινὸ καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ στὸ ἐκκοσμικευμένο, ἡ τάση τῆς φαντασιακῆς ἀναπαράστασης προσκυνηματικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐμπειριῶν στὴν πεζὴ καθημερινὴ πρακτικὴ, ψυχολογικὰ ἀναγκαία γιὰ τὸν πιστὸ πού ἐπιθυμεῖ τὴν προέκταση τῶν ψυχολογικὰ ἀνακουφιστικῶν θρησκευτικῶν παραστάσεών του, φαίνεται κυρίως στὸ κομποσχοίνια, πού ἀποτελοῦν βασικὸ καὶ δημοφιλὲς εἶδος τῆς σύγχρονης λαϊκῆς θρησκευτικῆς τέχνης⁶⁵. Ἀπὸ μοναστικά ἐργαλεῖα μέτρησης τοῦ χρόνου τῆς προ-

63. SORIA Y PUIG A., «Der Jakobsweg und die Jakobswege in Spanien», στὸ P. Caucchi von Saucken-M. Wurml (ἔκδ.), *Santiago de Compostella. Pilgerwege*. Ausburg 1995, σ. 204.

64. MOROZZO DELLA ROCCA R., «Piazza San Pietro», στὸν τόμο *I Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma 1996, σ. 513-514.

65. ROMANO F., «La Madonna Pellegrina. Apparizione della Madonna della Pace a Capri, 1984», *La Ricerca Folklorica* 33 (1996), σ. 130.

σευχήs, τὰ κομποσχοίνια ἔχουν πλέον γίνει φυλαχτά, ἐπειδὴ ἀγοράζονται, «σταυρώνονται» πάνω σὲ ἅγια λείψανα καὶ θαυματουργὲς εἰκόνες. Μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι προσλαμβάνουν κάτι ἀπὸ τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη τῶν μοναδικῶν ἐκείνων θρησκευτικῶν ἀντικειμένων, μεταφέροντας τὴν, διαδοχικά, στοὺς πιστοὺς⁶⁶.

Τὰ νέα κομποσχοίνια ἔχουν πάρεϊ ἐπίσης μορφὴ βραχιολιοῦ, ἐνῶ κάποτε στολίζονται μὲ πολύτιμες χάντρες ἢ ματόχαντρα, ποὺ κατὰ τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη ἀποτρέπουν τὸ «κακὸ μάτι». Πολύχρωμα καὶ φανταχτερά, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ περίπτωση παλαιοῦ οἴνου σὲ νέους ἀσκούς, ἀντικειμένων δηλαδὴ μὲ ιδιαίτερη φόρτιση, ποὺ γνωρίζουν μία νέα σηματοδότηση καὶ χρῆση, ἀναπροσαρμόζοντας τὸ παλαιὸ συμβολικὸ τους φορτίο στὰ πρότυπά της σύγχρονης κοινωνίας τῶν προσκυνητῶν, μὲ τὶς ιδιαίτερες ἀνάγκες τους. Κατασκευάζονται πιὰ παιδικὰ καὶ ἐφηβικὰ κομποσχοίνια, γαλάζια καὶ ροζ γιὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια ἀντίστοιχα, σὲ μιὰ ὀλοφάνερη προσπάθεια ἀκρῆς ἐκκοσμίκευσης τοῦ ἄλλοτε αὐστηρῶς ἱεροῦ.

Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ στὶς περιπτώσεις χρῆσης νέων ὑλικῶν, ὅπως τὸ πλαστικὸ, γιὰ εἶδη ὅπως μπουκαλάκια γιὰ ἀγιάσματα ἢ λάδια ἀπὸ καντήλια θαυματουργῶν εἰκόνων, ποὺ στολίζονται μὲ σύμβολα χριστιανικὰ ἢ ἀνάλογες παραστάσεις. Τὸ πλαστικὸ, ποὺ ἔχει δυναμικὰ εἰσέλθει στὸν χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, συνάπτεται ἐδῶ καὶ μὲ τὴν λαϊκὴ θρησκευτικὴ τέχνη, ὀδηγώντας τὴν σὲ νέες μορφές, ποὺ ἀποτελοῦν πλέον ἀντικείμενο καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς λαογραφίας.

Ἡ σύγχρονη λαϊκὴ θρησκευτικὴ τέχνη σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν προσκυνηματικὸ τουρισμὸ, ποὺ ὀλοένα καὶ αὐξάνεται, ἀφοῦ, ὡς προϊόν, προορίζεται νὰ ἀγοραστῆ ἀπὸ τοὺς μαζικοὺς αὐτοὺς προσκυνητές. Ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος προέκτασης τῆς εὐλογίας τοῦ προσκυνήματος ἓνα ὑλικὸ σημεῖο μνήμης καὶ ἀνάμνησης θρησκευτικῶν συγκινήσεων καὶ ἐμπειριῶν, ἓνα «ἐνθύμιο»⁶⁷, μὲ τὴν οὐσιαστικότερη σημασία τῆς λέξης, γι' αὐτὸ καὶ ἀγοράζεται –ἄρα καὶ παράγεται– μὲ ταχύτατους ρυθμούς.

66. SAMITSCH B.-STEINBOCK M., «Letzter Ausweg Maria. Die Mariazeller Votivbilder im kulturhistorischen Vergleich», στὸν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 224.

67. SCHWEIGERT H., «Die Gnadenstatue und das Schatzkammerbild von Mariazell», στὸν τόμο *Schatz und Schicksal* 1. Graz 1996, σ. 89-100.

Σε επίπεδο συμβόλων, πέρα από την αναπαραγωγή παλαιών παραδοσιακών συμβολισμών και έκφραστικῶν τρόπων, κυριαρχοῦν, ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ οἱ κάθε εἴδους παραστάσεις τοῦ κεντρικοῦ θρησκευτικοῦ συμβόλου ἢ λατρευτικοῦ ἀντικειμένου κάθε μονῆς ἢ προσκυνήματος. Ἀναπαράγεται, στὰ ἀντικείμενα τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς καλλιτεχνίας, ἢ θαυματουργῆ ἐφέστια εἰκόνα, ὁ ἅγιος ἢ ἡ φωτογραφία τῆς λειψανοθήκης μὲ τὰ ἀντιπροσωπευτικότερα ἱερὰ λείψανα κάθε προσκυνήματος. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος δήλωσης τῆς ταυτότητας, πού ὀρίζει τὸ σημεῖο ἐκπόρευσης τῆς ὑπερφυσικῆς δυνάμης καὶ προσδιορίζει τὴν προέλευση, ἀλλὰ καὶ τὴν προσκυνηματική ἐξάρτηση, κάθε ἐπιμέρους ἀντικειμένου.

Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἰσχύει ἡ παρατήρηση γιὰ τὴν ἄμεση σχέση χρηστικῆς ἀξίας καὶ διακόσμησης στὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ προϊόντα τῆς λαϊκῆς θρησκευτικῆς τέχνης⁶⁸. Ἡ χρῆση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν εἶναι συμβολικὴ καὶ τελετουργικὴ, στὰ πλαίσια τῆς οἰκιακῆς λατρείας καὶ τῆς οἰκογενειακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς, οὐσιαστικὰ ὅμως, ἔστω καὶ ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτῆ γωνία, εἶναι ἀντικείμενα χρηστικά, πού γεφυρώνουν τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸν ὑλικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ βίῳ τοῦ λαοῦ. Ἡ ἰδιαίτερη αὐτῆ σηματοδότησή τους προκύπτει ἀπὸ τὴν τήρηση μορφικῶν στοιχείων τοῦ παρελθόντος, πού στὴ λαϊκὴ σκέψη εἶναι ἄρρηκτα δεμένα μὲ τὴν ἔννοια τῆς θρησκευτικῆς πρακτικῆς, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ κομποσκοίνια ἢ τὰ φυλακτὰ. Προέρχεται ὅμως στὴν περίπτωση νέων ἀντικειμένων, ὅπως τὰ φυλακτὰ γιὰ τὰ αὐτοκίνητα, οἱ αὐτοκόλλητες εἰκονίτσες κ.λπ., καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση συμβόλων καὶ εἰκονιστικῶν μορφῶν παραστάσεων πού εἶναι παγίως ἐπιβαρυνμένες μὲ παρόμοιες συμβολικὲς σημασιοδοτήσεις.

Στὴ δεύτερη αὐτῆ περίπτωση, πού ἔχει ἴσως καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, οἱ φορτισμένες μὲ θρησκευτικὰ μηνύματα αὐτὲς παραστάσεις χρησιμοποιοῦνται σκόπιμα, γιὰ νὰ ἐπανασημασιοδοτήσουν τὰ πράγματα. Δὲν ἀναπτύσσεται ἐδῶ νέο νόημα μέσα ἀπὸ τὴ σχέση ὑποκειμενικῆς καὶ ἀντικειμενικῆς διάστασης τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴ μορφὴ ἢ τὴν παράσταση τὰ παλαιὰ θρησκευτικὰ ἰδεολογικὰ σχήματα ἐπιστρέφουν, ἐκφραζόμενα μέσα ἀπὸ νέα, κατὰ τὴ μορφὴ ἢ τὴν λειτουργικότητα, ἀντικείμενα. Ἀντιστρέφεται ἔτσι ἡ κλασικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση καὶ τὴν ἰσορροπία σημασίας καὶ κοινωνικῆς

68. STIPPERGER W., «Oberes Ennstal. Wallfahrten im Schatten der Josefinischen Zeit», *Da schauher* 17:4 (1996), σ. 19-20.

χρήσης τῶν ἀντικειμένων, καὶ εἰσάγεται μία ἰδιότυπη διαδικασία, πὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση καὶ διαχείριση τῆς παράδοσης.

Οὐσιαστικά, λειτουργεῖ καὶ ἐδῶ ἓνα εἶδος φολκλορισμοῦ, τὸν ὁποῖο συχνὰ ἀνακαλύπτουμε, ὡς γενεσιουργὸ αἰτία, πίσω ἀπὸ πολλὰ σύγχρονα λαογραφικὰ φαινόμενα. Αὐτό, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς σύγχρονης, ἐπανασηματοδοτημένης καὶ πάντως ἐμπορικῆς, χρήσης τῶν παλαιῶν μορφῶν ἔκφρασης τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς ζωῆς⁶⁹. Οἱ νέες μορφές πὺ δημιουργοῦνται, ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς ἰδεολογικῆς στήριξης τῶν παλαιῶν συμβόλων, ἀλλιῶς δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν λαϊκὸ ἄνθρωπο, πὺ ἀναγνωρίζει καὶ ἐρμηνεύει τὰ παλαιὰ αὐτὰ σύμβολα καὶ τὶς μορφές, θεωρώντας ἀπολύτως φυσικὴ καὶ ἀναμενόμενη τὴ χρήση τους, σὲ ἓνα συντηρητικὸ σύστημα ἰδεολογιῶν καὶ πρακτικῶν, νοοτροπιῶν καὶ συμπεριφορῶν, ὅπως ἡ παραδοσιακὴ θρησκευτικότητα, μὲ τὶς πολυάριθμες ἐκφράσεις τῆς⁷⁰. Ἐλλωστε, παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ διεργασίες πὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἱερὲς ἀποδημίες στὶς προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς τῶν ἡμερῶν μας, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐξελιχθεῖ σὲ ἓνα νέο, αὐτόνομο καὶ ἄξιο μελέτης νεωτερικὸ φαινόμενο τῆς σύγχρονης θρησκευτικῆς λαογραφίας μας.

Ἄν, μετὰ τὰ ὅσα προηγήθηκαν, θελήσουμε νὰ δοῦμε συνολικὰ τὸ ζήτημα τῶν σύγχρονων προσκυνηματικῶν ἐκδρομῶν, ὅπως αὐτὲς διοργανώνονται ὄχι μόνον στοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους λαοὺς⁷¹, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τὴν φυσικὴ συνέχεια καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν παλαιότερων ἱερῶν ἀποδημιῶν, πὺ ἔχουν ὡστόσο προσαρμοστεῖ στὶς πολιτισμικὲς, κοινωνικὲς καὶ ὑλικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν ὑλικῶν μέσων, τῶν τρόπων καὶ τῶν ὄρων τοῦ ταξιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα εὐκολότερης καὶ λιγότερο κοπιαστικῆς συμμετοχῆς πιστῶν στὶς ἐκδρομὲς αὐτὲς, συντέλεσαν ὥστε ἡ ἡλικία τῶν συμμετεχόντων νὰ διαφοροποιηθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ

69. WRBA H., «Das Pemflinger Ritual- oder Agen- de- Buchlein von 1788. Von langst vergessenen Wallfahrtszielen der Pfarrei», *Beitrage zur Geschichte im Landkreis Cham* 13 (1996), σ. 109-112.

70. LANG J., «Zur erhoheren Ehre Unserer Lieben Frau. Volksfrommigkeit, Wallfahrtswesen und das siebenhundertjahrige Jubiläum des Gnadenbildes auf der Gmein im Jahre 1776», *Salzburg Archiv* 22 (1996), σ. 187-190.

71. GOCKERELL N., «Wallfahrt. Wege zur Kraft», *Bayerische Blätter für Volkskunde* 21 (1994), σ. 121-124. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ M. Haren, «Lough Derg, the continent of Europe and the recesses of the mind», *Donegal Annual* 46 (1994), σ. 107-114.

τούς δοθεῖ ἡ δυνατότητα συχνότερης συμμετοχῆς σὲ παρόμοιες ἐκδρομές, ἀκόμη καὶ ἐπανάληψης, σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα, τῆς ἱεραποδημίας⁷². Παρὰ ἄλλως, ἡ ἀνάθεση τῆς διοργάνωσης σὲ γραφεῖα ταξιδιῶν διαφοροποίησε τὶς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ, ὅπως αὐτὲς ἦταν γνωστὲς ἀπὸ τὴν παλαιότερη –καὶ ἐπὶ αἰῶνες καθιερωμένη– προσκνηματικὴ παράδοση⁷³, ὥστε γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα αὐτὸ νὰ τείνει νὰ δημιουργηθεῖ μία νέα, νεωτερικὴ παράδοση ἱερῶν ἀποδημιῶν, στὶς σύγχρονες κοινωνίες μας.

Τὸ βασικὸ ὡστόσο ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο ἀναπόφευκτα ὀδηγούμαστε μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις, εἶναι ἂν κατὰ πόσον ἔχει μειωθεῖ ἡ διαφοροποιηθεῖ στὴ συνείδηση τῶν προσκνητῶν ἡ ἔννοια τῆς ἱερότητας τοῦ προσκνηματικοῦ ταξιδιοῦ, ἂν δηλαδὴ οἱ νέες συνθῆκες πού παραπάνω περιγράφτηκαν ὀδηγοῦν σὲ μία βαθμιαία καὶ οὐσιαστικὴ ἀποϊεροποίηση τῆς προσκνηματικῆς ἐκδρομῆς. Ὅρισμένες ἀπόψεις γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀναφέρθηκαν καὶ παραπάνω, στὶς ὁποῖες φαίνονται οἱ τάσεις τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα διεθνοῦς βιβλιογραφίας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει ἐδῶ ὅτι ὑπὲρ τῆς ἐπιβολῆς μιᾶς ἀποϊεροποίησης τείνουν μελετητὲς ὅπως οἱ Bertrand Schlund⁷⁴, Paul Mai⁷⁵ καὶ Hubert Moser⁷⁶, ἐνῶ ἀντιθέτως γιὰ φυσικὲς ἐξελίξεις, πού ὡστόσο δὲν ἐπηρεάζουν τὴν βαθύτερη οὐσία τοῦ προσκνηματος καὶ τὴν αἴσθησι τῆς ἱερότητάς του στὶς συνειδήσεις τῶν συμμετεχόντων, μιλοῦν ἐρευνητὲς ὅπως οἱ Sylvie Maurer⁷⁷, Jos Pieper-Paul Post-M. van Uden⁷⁸ καὶ Birgitta Klemenz⁷⁹. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ συμπεράσματα κάθε μελέτης ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν περι-

72. Ποβλ. CRISTESCU C., «Pilgrimage and pilgrimage song in Transylvania», *East European Meetings in Ethnomusicology* 1 (1994), σ. 31.

73. CWIENK D., «Wallfahrt. Wege zur Kraft», *Steirische Berichte* 2/3 (1994), σ. 9-11.

74. SCHLUND B., «Pelerinage des hommes et jeunes gens de Mulhouse et environs a Thierenbach», *Annuaire Historique de la Ville de Mulhouse* (1993), σ. 133.

75. MAI P., «Kloster im Bistum Regensburg und ihre Hauswallfahrten», *Beitrag zur Geschichte des Bistums Regensburg* 28 (1994), σ. 74.

76. MOSER H., *Andacht und Sinnbild. Marianische Andachtsbilder steirischer Wallfahrtsorte*. Graz 1994, σ. 43, 76, 104.

77. MAURER S., «L' unique voie de la purification. Notre-Dame de Neubois», *Revue des Sciences Sociales de la France de l Est* 21 (1994), σ. 98-103.

78. PIEPER J. - POST P. - VAN UDEN M., *Wallfahrt und Pilgerfahrt. Zwischen Tradition und Modernität*. Baarn 1994, σ. 163-164.

79. KLEMENZ B., «Das Wallfahrtsmuseum Inchenhofen. Die Verehrung des heiligen Leonhard», *Amperland* 30 (1994), σ. 221-226.

πωση, τὸν λαὸ καὶ τὸ δείγμα πληθυσμοῦ ποὺ ἀποτέλεσε, κάθε φορά, σημεῖο ἀναφορᾶς.

Στὸν σύγχρονό μας ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμό, μὲ βάση τὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ παροῦσα μελέτη, τὰ πράγματα φαίνονται μᾶλλον ξεκάθαρα. Ἡ ἔννοια τῆς ἱερότητας τοῦ προσκυνήματος παραμένει ἀδιαπραγμάτευτη στὴ συνείδηση, ἀλλὰ καὶ στὶς εὐλαβεῖς πρακτικὲς τῶν ἐκάστοτε προσκυνητῶν, καὶ αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴ θέση ποὺ ἀποδίδεται, κάθε φορά, στὰ εἶδη τῆς σύγχρονης λαϊκῆς θρησκευτικῆς τέχνης, ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ ἀπόκτηση τῶν ὁποίων θεωρεῖται ἀπαραίτητο συστατικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν τελετουργία κάθε προσκυνηματικῆς ἐκδρομῆς. Φυσικά, ἡ αἴσθηση τῆς ἱερότητας, καὶ ἡ ἀναλογία τῆς πρὸς τὴν κοσμικότητα, ποικίλει ἀνάλογα μὲ τὸν στόχο καὶ τὸν προορισμὸ κάθε προσκυνηματικῆς ἐκδρομῆς: εἶναι μικρότερη στὰ ἡμερήσια ἢ ἀπογευματινὰ προσκυνήματα, ποὺ ἐπισκέπτονται μικρὰ μοναστήρια ἢ προσκυνήματα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἀπ' ὅπου οἱ προσκυνητὲς ἐξορμοῦν, καὶ σαφῶς μεγαλύτερη καὶ κυριαρχικὴ, ἐφόσον ἡ προσκυνηματικὴ ἐκδρομὴ κατευθύνεται σὲ μεγάλα προσκυνηματικὰ κέντρα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς χριστιανοσύνης, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οἱ Ἅγιοι Τόποι, ἡ μονὴ Σινᾶ, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὰ Μετέωρα, ἡ Πάτμος.

Συνδετικὸ κρίκο τοῦ σύγχρονου προσκυνηματικοῦ ταξιδιοῦ μὲ τὴν παλαιὰ καὶ κυριαρχοῦσα αἴσθηση τῆς ἱερότητας ἀποτελοῦν οἱ κληρικοί, ποὺ συνήθως ἡγοῦνται τῶν προσκυνηματικῶν αὐτῶν ομάδων, ὡς προϊστάμενοι τῶν ἐνοριῶν, πνευματικοὶ τῶν συλλόγων καὶ τῶν ὀργανώσεων ἢ ἐπίσκοποι τῶν μητροπόλεων, ποὺ διοργανώνουν τὴν κάθε ἐκδρομὴ. Μὲ τὸν λόγο καὶ τὶς λατρευτικὲς πράξεις στὶς ὁποῖες προΐστανται, τόσο κατὰ τὸ ταξίδι (π.χ. ψαλμωδίες μέσα στὰ λεωφορεῖα), ὅσο καὶ στὸν τόπο προορισμοῦ (π.χ. τέλεση θείας λειτουργίας, ἐσπερινῶν, παρακλήσεων καὶ ἁγιασμῶν στὰ προσκυνήματα ποὺ ἐπισκέπτονται), συντελοῦν καθοριστικὰ στὴν προάσπιση τοῦ προσκυνηματικοῦ χαρακτῆρα τῆς ὅλης διοργάνωσης. Καὶ ἐδῶ, τελικά, βρίσκεται ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀπλὸ ταξίδι ποὺ διοργανώνει μόνο τοῦ ἑνα τουριστικὸ γραφεῖο, καὶ στὴν προσκυνηματικὴ ἐκδρομὴ ποὺ διοργανώνεται, μὲ τὴν βοήθεια μὲν τοῦ γραφείου ταξιδιῶν, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἐποπτεία καὶ καθοδήγηση ἐνὸς θρησκευτικοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ φορέα. Στὴν πρώτη περίπτωση μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐκδρομὴ, ἐνῶ στὴν δευτέρη πρόκειται γιὰ σύγχρονη ἱεραποδημία ἢ γιὰ προσκυνηματικὴ ἐκδρομὴ, μὲ ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ τελετουργικὰ στοιχεῖα ποὺ προαναφέρθηκαν, καὶ τὰ ὁποῖα συνιστοῦν, οὐσιαστικά, τὴν διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν δυὸ αὐτῶν τύπων ταξιδιῶν πρὸς ἱερὸς τόπους ἢ ἀγνωρισμένα κέντρα λατρείας.

Ἡ Berta Ritscher⁸⁰, ἥδη τὸ 1994 διαπίστωνε ὅτι καὶ τὰ προσκυνηματικά ταξίδια, ἀκολουθώντας τὶς γενικότερες ἐξελίξεις στοὺς κατὰ τόπους εὐρωπαϊκούς λαϊκούς πολιτισμούς διαφόρων λαῶν, εἶχαν εἰσέλθει σὲ μία παρατεταμένη διαδικασία μετάβασης. Γράφοντας στὶς ἀρχές τοῦ 21ου αἰώνα γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα, δὲν μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ διαπιστώσει ὅτι μπορεῖ νέες μορφές νὰ ἔχουν ἀναφύει καὶ καθιερωθεῖ στὴν πρακτικὴ, τὴν οὐσία καὶ τὴν τελετουργία τῶν ἱερῶν ἀποδημιῶν, οἱ ὁποῖες μετεξελίχθηκαν πιά σὲ προσκυνηματικὲς ἐκδρομές, ἀλλὰ οἱ διαδικασίες αὐτὲς μετάβασης συνεχίζονται, ἀκολουθώντας τοὺς ταραγμένους πολιτισμικά καὶ ἰδεολογικά καιρούς μας, δίνοντας ὀλοένα καὶ νέες μορφές παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συλλογικότητας⁸¹.

Ἐκεῖνο ὡστόσο πού δὲν ἀλλάζει, ἀλλὰ ὑπόκειται ὡς βάση σταθερὴ σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιφανειακὲς ἀλλαγές, εἶναι ἡ ἀναζήτηση τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο⁸² καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ στηριχθεῖ στὶς ἀρχές τῆς πίστεως καὶ τῆς παράδοσής του, γιὰ νὰ δώσει νόημα στὴ ζωὴ καὶ στὴν καθημερινότητά του⁸³, οἱ βάσεις τῆς ὁποίας τόσο σκληρὰ δοκιμάζονται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σταθερῶν ἀξιῶν καὶ σημείων ἀναφορᾶς. Πρόκειται γιὰ μία ἀναζήτηση τοῦ ἀναλλοίωτου μέσα στὴν ἀτέρμονη ἀλλαγὴ, τοῦ αἰώνιου μέσα στὴν αἴσθηση τοῦ πρόσκαιρου καὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ ἐντὸς μιᾶς πραγματικότητας πού συχνὰ ἐντυπωσιάζει μὲ τὴν ρηχότητα καὶ τὴν ματαιότητα τῶν ἐξωτερικῶν τῆς ἐκδηλώσεων. Ὅσο ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος θὰ δοκιμάζεται ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις αὐτές, καὶ αὐτὸ ἐπιτείνεται μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, τόσο θὰ ἀναζητᾶ ἀγωνιωδῶς τὴν προσφυγὴ σὲ σταθερές, σὲ βάσεις πίστεως καὶ πνευματικῆς παραδοχῆς.

80. RITSCHER B., «Die Bedeutung des Pfarrers Johann Baptist Paul Gruber aus Neukirchen beim Heiligen Blut für die Sollitzer Wallfahrtskirche zu den vierzehn Nothelfern», *Beiträge zur Geschichte im Landkreis Cham* 11 (1994), σ. 110. Ἡ ἴδια, «Die ehemalige Wallfahrt zu den vierzehn Nothelfern in Sollnitz. Entstehung und Entwicklung», *Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg* 28 (1994), σ. 296-310, ὅπου καὶ σύνοψη μέρους τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας.

81. SCHWAIGER G. - MAI P. (ἐκδ.), *Wallfahrten im Bistum Regensburg*. Regensburg 1994, σ. 7.

82. BATZL H., «St. Anna-Wallfahrten in Sulzbach», *Die Oberpfalz* 82:7/8 (1994), σ. 206-207.

83. BAUERNFEIND G., «Das Wallfahrtsmuseum Neukirchen beim Heiligen Blut», *Museum heute. Fakten, Tendenzen, Hilfen* 6 (1993), σ. 11-17. Ὁ ἴδιος, «Wallfahrer auf dem Weg», *Beiträge zur Geschichte im Landkreis Cham* 11 (1994), σ. 247-253, ὅπου καὶ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία.

Υπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, οἱ προσκυνηματικὲς ἐκδρομὲς, ὡς μία ἀκόμη ἔκφραση τῆς νεωτερικότητος τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ μας, ἀποτελοῦν βασικὸ καὶ οὐσιῶδες συστατικὸ γνώρισμα τῆς σύγχρονης μας λαϊκῆς θρησκευτικότητος, τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ λαοῦ, καὶ ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία ἢ τὴν ποιμαντικὴ ψυχολογία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κλάδους ὅπως ἡ θρησκευτικὴ λαογραφία.